

HELEEN DE CONINCK, MENNO HURENKAMP,
LIEKE MELSEN & HANS OPSCHOOR (RED.)

Rood-groene politiek voor de 21^e eeuw

Een pact tussen generaties

WAT TE DOEN, VOOR ROOD-GROEN?

1 De noodzaak van duurzaamheid is universeel, niet sociaal-democratisch. Typisch sociaal-democratisch is de optimistische uitwerking, die draait om het inbedden van de markteconomie in bestuurlijke kaders, sociaal beleid en internationale verdragen. De overheid is hierbij geen technisch voorzitter van overleg en planvorming, maar richtinggevend en kaderstellend. Waar het kan, sturen we gedrag en waar het moet stellen we kaders. ‘Doorpolderen’ volstaat niet wanneer het water sneller stijgt dan de molens kunnen draaien.

2 Duurzaamheid is een zaak van de maatschappij, niet van een voorhoede of elite. Natuurlijk én menselijk kapitaal zijn onmisbare hulpbronnen in de strijd tegen armoede en voor welvaart, welzijn en vrijheid. Naast het sturen van de markt gaat het dus ook om het integreren van duurzaamheid in het onderwijs, om het stimuleren van lokale burgerinitiatieven, en het betrekken van maatschappelijke organisaties via partnerschappen. Zowel uitbanning van de armoede, in Nederland en wereldwijd, als het verduurzamen van de ontwikkeling vragen om kleinere inkomens- en vermogensverschillen.

3 Rechtvaardige, inclusieve transities zijn de kern van het programma: Transities naar een circulaire economie waarin alle producten opnieuw gebruikt worden, maar ook naar hernieuwbare hulpbronnen, naar omgevingsbewustzijn ten aanzien van landbouw en natuur, naar verantwoordelijkheid tussen generaties, naar een andere waardering van economische activiteiten door alle deelnemers aan de samenleving, zonder afwenteling van onze problemen naar minder welvarende plaatsen op aarde. Om innovatie mogelijk te maken is daarbij soms tijdelijke ongelijkheid onvermijdelijk. Maar zonder meer doorgaan met de huidige manier van economische groei leidt tot meer strijd en minder welzijn en welvaart. Uiteindelijk beperkt dit de vrijheid van ons allemaal, en van toekomstige generaties.

4 Praktische uitwerking betekent onder meer:

- a. Het uitbreiden van de natuur- en milieubeschermingstaak van de overheid (Art. 21, Grondwet) met het recht op een goed milieu.
- b. Op zo kort mogelijke termijn een verbod op (de invoer van) alle niet biologisch afbreekbare plastics en een verbod auto's met een verbrandingsmotor.

- c. Het instellen van een Ombudsman voor toekomstige generaties.
- d. Minder ongelijkheid in de kosten van energierekeningen en duurzaam en gezond voedsel. Alsmar oplopende energierekeningen met vrijstellingen voor zonne-energie en de elektrische auto vergroten de kloof arm-rijk onnodig, net als het verschil in prijs van eerlijk eten.
- e. Meer werk in technische sectoren, zodat er meer kansen komen voor mbo-ers in de installatie van duurzame energie (windturbines, zonnepanelen, zonneboilers), energiebesparingsmaatregelen en materiaalbesparing.
- f. Aandacht voor duurzaamheid in alle opleidingen, van vmbo tot mbo en academisch onderwijs.

5

Het is tijd voor één Ministerie voor de Leefomgeving, op gelijke hoogte met dat van Economische Zaken en Sociale Zaken. Dat wijdt zich in ieder geval aan:

- a. Het sturen op circulaire productie, door onder meer beprijzing van milieuschade en hulpbronnenuitputting, een vergroend belastingstelsel, heffingen op ruimtebeslag en grondstoffenverbruik. Ook beprijzing van CO₂-emissies blijft belangrijk. Het doel is een CO₂-loze industrie in 2050, die dus ook niet importeert.
- b. Een duurzame voedselpolitiek en een groener landbouwbeleid met meer ruimte voor biologische landbouwsystemen, met gezond en genoeg voedsel voor uiteindelijk iedereen.
- c. Regie over de verbindingszones en de kerngebieden van de Nederlandse natuur.
- d. Een verkeer- en vervoerssector met minder auto's en emissievrije auto's, meer aantrekkelijk openbaar vervoer, meer ruimte voor de fiets.

6

Nederland geeft weer het goede voorbeeld in de internationale politiek, door

- a. Permanent te pleiten voor het mondiaal sluiten van alle kolencentrales.
- b. Mensenrechten bij het winnen van mineralen en andere grondstoffen doorslaggevend te maken bij investeringsbeslissingen, zowel bij import als doorvoer.
- c. Realisatie van de norm van 0,7% ontwikkelingshulp voor armoedebestrijding.
- d. Het voortouw te nemen bij het herijken van de mandaten van Wereldbank, IMF en WTO op evenwichtige, rechtvaardige en duurzame bewegingen van kapitaal, met faire en transparante belastingregimes en het sluiten van de ontduikingsmogelijkheden voor internationaal kapitaal.

Inhoud

Inleiding Aan de knoppen draaien, niet aan de mensen <i>Rood-groene politiek voor de 21^e eeuw</i> MENNO HURENKAMP	9
--	---

DE SOCIAAL-DEMOCRATISCHE FUNDAMENTEN

1 Ecologisch inpasbare duurzame ontwikkeling en economisch stelsel J.B. (HANS) OPSCHOOR	25
2 Normatieve keuzes vormen de basis voor duurzame ontwikkeling RUDY RABBINGE & HENK VAN LATESTEIJN	53
3 Streven naar een rechtvaardige orde <i>Van 1945 naar 2015 en daarna</i> JAN PRONK	67
4 Hoe kunnen we klimaatverandering succesvol aanpakken? <i>Lessen uit 30 jaar klimaatpolitiek</i> WIJNAND DUUVENDAK	107

PLANETAIRE GRENZEN

5 Energie en klimaatmitigatie HELEEN DE CONINCK	127
6 De waarde van water LIEKE MELSEN	147
7 Internationale instellingen en de aanpak van conflictgrondstoffen DANIËLLA DAM-DE JONG	167
8 Biodiversiteit en natuurlijke hulpbronnen <i>Duizend bloemen bloeien</i> TON VAN DER ZON	185

9	Duurzame voedsel­politiek <i>Van generiek naar energiek</i> HANS DAGEVOS	211
..... (HANDELINGS)PERSPECTIEVEN		
10	Veel en goedkoop vlees eten als norm JAN ERIK KEMAN	229
11	Industriebeleid voor innovatie en vergroening <i>Kansen voor Nederland</i> ALBERT FABER	253
12	Marktinstrumenten geen panacee voor milieubeleid HERMAN VOLLEBERGH	269
13	Gedragsverandering en duurzaamheid WOKJE ABRAHAMSE & LINDA STEG	291
14	De kunst van verleiden MAARTEN VAN POELGEEST	309
15	Het internationaal milieubeleid in het Antropoceen en de sociaal- democratische waarden <i>Het delen van onze slinkende ecosfeer</i> JOYEETA GUPTA	315
16	Natuurbeleid in het Antropoceen <i>Een toekomstperspectief</i> JOZEF KEULARTZ & BERNICE BOVENKERK	337
17	De commons <i>Inspiratie en instituties voor een brede duurzaamheidsbasis</i> SOCRATES SCHOUTEN	369
	<i>Noten</i>	397
	<i>Over de auteurs</i>	421

INLEIDING

Aan de knoppen draaien, niet aan de mensen

Rood-groene politiek voor de 21^e eeuw

MENNO HURENKAMP

We hebben de wereld nodig en we kunnen haar alleen behouden wanneer we haar eerlijk verdelen. En tegelijk: willen we ook morgen voldoende te verdelen hebben, dan moeten we die wereld vandaag behouden. Die tweeslag is de niet zo bescheiden inzet van dit boek. Onze kwaliteit van leven is nu hoog, maar deze heeft een prijs. Voedselvoorziening, schoon water, schone lucht en soortenrijkdom nemen wereldwijd af, en ook onze directe omgeving staat toenemend onder druk, door klimaatverandering, afnemende diversiteit in landschap en soorten, toenemende hoeveelheden fijnstof, kabaal en drukte. Maar de drang om daar iets aan te doen is net wat te weinig urgent. Welvaart is nu vaak een aanleiding voor individuen, bedrijven of staten om het maximaal denkbare aan aarde, lucht en grondstoffen op te eisen, om vrijheid en ruimte te kopen voor eigen bate, desnoods ten koste van anderen. Rijkdom als ticket voor rust, reinheid en regelmaat. ‘Op dit moment is er in Nederland geen overkoepelende maatschappelijke duurzaamheidsstrategie, noch is er een duidelijke strategie om die te ontwikkelen door verbreding en verdieping van het maatschappelijk draagvlak ervoor’, schrijft Hans Opschoor in deze bundel. Het kan anders, en het moet ook anders. Welvaart zou ook aanleiding kunnen zijn om de behoeften van toekomstige generaties, de soortenrijkdom aan dieren en planten en vooral ook: de noodzaak om de kansen op duurzaam productief gebruik van de aarde mondiaal eerlijk te verdelen. Laten zien dat dit mogelijk is, is het doel van de door waarden gedreven rood-groene politiek die vorm krijgt in deze bundel: het tunnelen van het levendige, maar soms wat kleinschalige optimisme aan de ene kant en de sombere en soms wat onmachtige opvattingen over globalisering aan de andere kant, naar interventies die geloofwaardig zijn voor onszelf en voor de mensen die na ons komen.

Het boek laat zich lezen als een handvest rood-groen burgerschap of zo men wil als een 21^e-eeuws actieprogramma internationale sociaal-democratie. Het is te plaatsen in de recente pogingen een normatiever, meer waarden geladen idee over de sociaal democratie uit de verf te laten komen. Bestaanszekerheid, verheffing, goed werk en binding komen daarin naar voren als de maatschappelijke verlangens waaromheen de sociaal-democratie zich moet organiseren.¹ Dat zijn geen altijd meetbare ijkpunten of tegen elkaar weg te strepen taakjes. Het zijn idealen om te demonstreren – via de politiek, via het veranderen van onderwijs, zorg, sociale zekerheid, huisvesting, maar zeker ook via het veranderen van de internationale orde zoals we die hier onder ogen nemen. Maar ook wie een broertje dood heeft aan waardenjargon, omdat politiek wat hem haar betreft draait om economische belangen en de vraag hoe het bestuur die temt, kan hier zijn hart aan ophalen. Bestaanszekerheid en verheffing zijn de cruciale uitgangspunten, maar vooral ook tamelijk tastbare voor een rood-groene politiek. Want het gaat niet alleen om de planeet die we delen, maar ook om het betrekken van eenieder die het aangaat, opdat de uitvoering niet alleen op papier maar ook in het hart leeft. Het is immers een sociaal-democratisch programma, het moet niet alleen bestaan in de hoofden van wetenschappers, bestuurders en maatschappijcritici, maar ook draagvlak scheppen en houden onder de mensen die het aangaat.

Deze bundel kent drie onderdelen. Hij begint door normatieve overwegingen over rechtvaardigheid en duurzaamheid in een systematisch kader te plaatsen – *wáárom moeten we in actie komen?* Dat is deel één van het boek. Het plaatst het denken over duurzaamheid en internationale solidariteit in een economisch, historisch en normatief kader. Het tweede deel van het boek brengt de grenzen in beeld die onze planeet dwingend tot zeer dwingend stelt – *wáár moeten we in actie komen?* Bestaand beleid wordt er kritisch besproken en nieuw beleid voorgesteld. Deel drie bespreekt handelingsperspectieven op lokaal, nationaal en mondiaal niveau – *hoé moeten we in actie komen?* Het gaat over strategie en tactiek, door te schetsen in welke mate industrie en consumenten zich laten temmen en hoe op gemeentelijk of internationaal niveau opererende politici gewapend kunnen worden. Het resultaat is hopelijk bruikbaar als referentiekader voor de middellange termijn, als leidraad bij het praten en denken over en maken van toekomstgerichte roodgroene politiek. De inzet is aan de knoppen draaien, niet aan de mensen – het systeem veranderen, geen burgers disciplineren of consumenten straffen.

Een zeker optimisme

Er zit een zeer optimistische kant aan dit verhaal. Dan gaat het over de maatschappijkritiek die spreekt uit de vele lokale initiatieven om voedselverspilling tegen te gaan, stadslandbouw te bedrijven, energie voor hele woonwijken tegelijk te organiseren of dieren op een waardige manier te houden. Het is allemaal werk van mensen die hun handen uit de mouwen willen steken voor een betere wereld. Die mensen zijn niet met enkelen, maar met honderdduizenden. Ze zijn wars van cynisme, zien veel meer kansen dan bedreigingen om zich heen. Ze zijn divers, energiek en inventief. Ze logenstraffen het conservatieve idee dat de mens tot alle kwaad geneigd is, dat zeker moderne mensen niks meer geven om elkaar of om de toekomst en dat we de aarde onvermijdelijk zullen slopen. Maar, ze zijn ook vaak wars van politiek. Ze trekken zich meestal weinig aan van gevestigde partijen, doen de dingen liever met hun naasten dan in grote organisaties, en zoeken het idealisme liever dichterbij huis dan op het podium van de wereld. Want dan hebben ze tenminste het idee dat ze iets bereiken, dat ze verschil maken. Verschil dat ze in de nationale of mondiale besluitvorming vaak niet meer kunnen ontdekken, wanneer ze er op bevroegd worden. Ook in dit boek komen ze aan ruimschoots aan het woord; de moderne mensen die donders goed en tot hun vreugde weten dat ze verantwoordelijkheid dragen maar die ook aarzelend zijn om daar meer conclusies dan voor hun eigen directe omgeving aan te verbinden. Jan Erik Keman laat ze aan het woord in een breed opgezet kwalitatief onderzoek op het terrein van voedsel en voedselveiligheid, de boeren, de activisten en de consumenten.

Dit soort optimisme staat niet op zich. De 'energieke samenleving' is een dragende notie bij het denken over vernieuwing richting duurzaamheid, waarbij de overheid ook leert vertrouwen op de samenleving. 'Er is een toekomst voor een innovatieve, leefbare samenleving waarin duurzaamheid de onderlegger is. Innovatie betekent ruimte voor actie en initiatief, aanvaarden dat het soms fout gaat en zorgen dat de beste vernieuwingen snel worden geïdentificeerd en verspreid. Die innovatie vraagt om een andere overheid. Een overheid die heldere doelen stelt, maar vervolgens meer ruimte creëert voor andere partijen.'² En zoiets als maatschappelijk bewust consumeren neemt fors toe. Hoewel maar zo'n 5% van de bevolking vegetariër is, stijgt het aantal 'flexitariërs' en laat inmiddels

meer dan een derde van die bevolking zich bij het koopgedrag ook leiden door milieu en dierenrechten.³

Eigen utopie eerst, lijkt de gedachte echter wanneer men met een sociologische bril kijkt naar dat vaak zo sprankelende eigen initiatief. De structuur waarbinnen mensen dat soort gedrag bepalen hangt dan af van de mogelijkheden die ondernemingen zoals supermarkten bieden, en van het begrijpelijke verlangen naar concreet resultaat dan individuele burgers nu eenmaal ook hebben. De vorm waarin mensen handelen is daarom toch vooral die van zelf kiezen en zelf doen, die van kleinschaligheid.⁴ De individuele actie wordt amper of niet vertaald in politiek of collectieve actie. En dat is ook wel verklaarbaar. De houding van de politiek nu is: met een beetje geluk lost technologische vooruitgang het grootste gedeelte van de problemen op. En voor het overige zeggen we met grote regelmaat dat het te ingewikkeld is om duurzaamheid te bereiken, het kost te veel overleg en te veel goede wil. In het perspectief van zo'n politiek die zich wegcijfert vanwege complexiteit en ongericht vooruitgangsgeloof is het niet vreemd dat het collectief bewustzijn dat het anders kan, beperkt is. En dat mensen uit zorgen over de nabije toekomst liever op herkenbare kaders terugvallen. Dat wil dan dus zeggen 'zelf doen' voor de optimisten, maar ook: terug naar economische groei (wel wat schoner, als het kan) als oplossing voor alle kwalen.

We spreken al een jaar of tien over afscheid van het neoliberalisme met zijn nadruk op eigen verantwoordelijkheid, zelf doen en participatie op eigen kracht. In het perspectief van duurzaamheid en rood-groene politiek is die overgang naar het 'postliberalisme' nog maar half geslaagd: het moet er nu maar eens echt van komen, is een van de boodschappen. Al deze initiatieven laten wel zien dat er behoefte is aan een andere vorm van politiek. Die zich niet laat leiden door wat handig en efficiënt is, maar door wat goed en nodig is. Dat het tijd is voor een politiek die het temmen van de markt boven het loslaten van de mens stelt, die de vrijheid koestert door de grenzen van bedrijven en organisaties terug te duwen, die waarden koppelt aan resultaten. Het is vrolijk stemmend dat het optimisme er is en dat de betrokkenen met zovelen zijn. Maar het moet ons ook van urgentie doordringen dat hun vragen om verandering maar half uit de verf komen – dat de behoefte aan politiek die rechtvaardigheid, behoedzaamheid en duurzaamheid in een breder kader plaats wel leeft maar niet echt gestild wordt. Marktkritiek weer boven het eigen initiatief stellen, het politieke primaat teruglaten keren, de

kleinschaligheid, het persoonlijke idealisme en het lokale optimisme omzetten in gedeelde energie, het alledaagse engagement verbinden met politieke idealen en collectieve strijd, dat is de opgave die volgt uit het vrolijke zelfbewustzijn.

Zonder die *repolitisering van marktkritiek langs internationale lijnen* blijft het optimisme uiteindelijk naïef, niet bestand tegen andere krachten die óók vrijkomen rondom vraagstukken van mondialisering, zoals weer de kop opstakend nationalisme. Die krachten vertalen zich ook in afkeer van internationale verdragen – zoals de verdragen over het klimaat, of meer in het bijzonder het akkoord van Parijs uit 2015. Het was te zien bij verschillende verkiezingen, zoals bij de Amerikaanse presidentsverkiezingen van 2016, maar ook de Nederlandse parlementsverkiezingen van 2017. Het onder veel mensen nu sterk levende verlangen naar ‘greep op het leven’ krijgt dan een vorm die op de korte termijn wel herkenbaarheid biedt, maar die ons niet beschermt tegen de toenemende uitputting van de aarde. Het antwoord is dan al snel herstel van de nationale gemeenschap, terugtrekken op de terp, sluiten van de grenzen, afstoten van internationaal verkeer om de eigen bestaande industrie uit het slop te helpen. Maar als we in het aangezicht van de stijgende zeespiegel, de aanhoudende CO₂-uitstoot, het afnemend aantal diersoorten aan de ene kant en de snelgroeiende wereldbevolking met terechte verlangens naar een goed leven aan de andere kant, onze belangen alleen nationaal definiëren en dan ook nog eens alleen in termen van economische groei, dan kan het niet anders of onze kleinkinderen zullen in verbijstering terugkijken. En bestaat er ook het reële gevaar dat de sociaal-democratie definitief aansluiting verliest bij wat er leeft aan democratische, maatschappelijke en politieke vernieuwing, in Nederland, in Europa, in de wereld.

Een alledaagse taal

Greep op het leven herstellen of een politiek van waarde bieden, betekent niet landsgrenzen terugbrengen, de bestuurlijke elite voor de zoveelste keer vertellen dat ze niet deugt vanwege teveel internationale samenwerking, of tegen wil en dank ons handelsvolume opdrijven. Het betekent sociaal-democratische doelen afleiden uit de zorgen van mensen. Door antwoord te geven op de vraag: op wat voor planeet willen we eigenlijk wonen, en wat willen we voor dat doel investeren?

Met een taal die alledaagse ervaringen van mensen verbindt met politieke idealen, die de kleine sociale beweginkjes van lokale activisten onderling verbindt. Maar die zich het vooral ook aantrekt dat er zoveel mensen zijn die helemaal geen drang tot maatschappelijk activisme hebben en er eerder naar neigen niet mee te doen of alleen boosheid te uiten. Dat gebrek aan vertrouwen en dat afhaken is voor sociaal-democraten, die van oudsher willen werken met draagvlak en verbindend beleid, een wezenlijke kwestie.

Consumentje plagen is dus niet de bedoeling. Wat we wel gaan doen is politieke doelen formuleren, het radicale verlangen naar zeggenschap en individuele vrijheid dat zo goed zichtbaar is in kritische mondialiseringsbewegingen bundelen met het onzekere onbehagen over besluitvorming boven onze hoofden dat zich uit in steun voor populisme, in een narratief of verhaal over bestaanszekerheid en verheffing. Aan de ene kant gericht op bestaanszekerheid hier en elders, mogelijk gemaakt door een circulaire in plaats van een lineaire economie, door niet alleen goed werk maar ook frisse lucht, eerlijk en gezond eten voor iedereen binnen bereik te brengen. Aan de andere kant gericht op een verheffingsideaal waarin ook de intrinsieke waarde van de natuur naar voren komt, waarin duidelijk wordt dat er van wederzijdse afhankelijkheid sprake is, door de opvatting dat iedereen geletterd moet kunnen worden in duurzame termen, niet als straf of disciplinerend maar als manier om individuele kwetsbaarheid voor achterstand, vervuiling en armoede te vertalen in democratische ervaringen en uiteindelijk in collectieve weerbaarheid. Er is weinig elitairs of radicaals aan leven zonder vrees voor weersomslagen of stijgend water; om normaal te eten; om plezier in de natuur te hebben of de kennis te hebben dat die natuur ook om zichzelf van belang is – het zijn eerder basale uitgangspunten voor een goed leven aan het begin van de 21^e eeuw, rechten die iedere burger kan claimen.

Zonder offers gaat dat niet. Maar zoals een individuele bijdrage aan collectieve ziektekosten normaal is, geldt dat ook voor leefbaarheid. Belangrijker is echter dat de verantwoordelijkheid daar landt waar de verschillen gemaakt worden. Niet bij gewone mensen die *mea maxima culpa* moeten roepen wanneer ze in het vliegtuig stappen, vlees eten of de haard aansteken. Maar bij de partijen die regelgeving maken met volop ruimte voor vervuiling en uitputting en weinig ruimte voor alternatieven. Bij een politiek-economisch systeem dat de logica ondermijnt van een beter leven. We hebben geen betere mensen nodig, maar betere verdragen,

betere afspraken, betere handhaving, beter overleg. Meer afgestemd op de snelheid waarmee consumptie en productie zich voltrekken, en op de diversiteit aan staten en hun verbanden. Het vergt overleg, regels en uiteindelijk ook dwang om dat te bereiken. Maar ook moeten de *hearts and minds* veroverd worden, van de mensen die denken dat ze er alleen voor staan, dat het hun eigen verantwoordelijkheid is dat ze langs een vieze snelweg wonen of alleen plofkippen kunnen eten, en dat het daarom zinloos is om aan verandering te denken.

Dat kan alleen door permanent kritisch te kijken, door lobby's bloot te leggen, verdragsschendingen aan de kaak te stellen, en zo zichtbaar te maken hoezeer alles om ons heen mensenwerk is. En door vernieuwing mogelijk te maken, innovatie te stimuleren, subsidiestromen te verleggen, departementen en afdelingen op hun kop te zetten, wetten te veranderen. Maar ook door als politicus nabij te zijn, gewone verwachtingen te hebben. Het is makkelijk om ecologisch verantwoord bezig te zijn met geld op de bank. De groene supermarkt, de zonnepanelen en de elektrische auto zijn óók statussymbolen. In dat perspectief moet ook gezien worden dat rood-groene politiek al snel een onderwerp is van culturele strijd, onderdeel wordt van de 'gescheiden werelden' zoals in 2014 gesignaleerd door het Sociaal en Cultureel Planbureau en de Wetenschappelijke Raad voor het regeringsbeleid.⁵ Politieke trots zou echter minder in persoonlijke keurigheid dan in maatschappelijke kritiek moeten schuilen, niet in een lage energierekening maar in een hoge inzet om die voor anderen mogelijk te maken.

Deze opvattingen komen zeker niet uit de lucht vallen. Het evenwicht tussen mens en natuur, tussen groei en productie aan de ene kant en leefbaarheid en intergenerationale en mondiale solidariteit aan de andere kant, is een terugkerend onderwerp in de koersdocumenten van de sociaal-democratie. Daar zit echter wel een zekere pendule-werking in. Waar het beginselmanifest van 1977 vertrekt vanuit een idee van het 'kapitalisme in crisis' en sterk de nadruk legt op de noodzaak van niet alleen 'anders', maar vooral ook 'minder' produceren en consumeren, neemt het beginselmanifest van 2005 wat makkelijker aan dat selectieve groei volstaat voor een duurzame economie kan zorgen. In het beginselprogramma van 2005 heet dan ook het tamelijk optimistisch: 'De sociaal-democratische methode kan niet zonder een sterke economie en een vitale markt maar begrenst deze door kaders die niet vanzelfsprekend door die markt geleverd worden: sociale recht-

vaardigheid, democratische verantwoording, publiek belang, culturele ontwikkeling en ecologische duurzaamheid. (...) In de mondiale economie dienen een duurzaam gebruik en een eerlijke verdeling van ruimte en grondstoffen voorop te staan. Bedrijven en consumenten, individueel of gezamenlijk, spontaan of daartoe aangespoord, moeten door verantwoord gedrag hieraan een bijdrage leveren.'

Het verkiezingsprogramma van 2016 ademt met de uitgesproken kritiek op internationale handelsverdragen en weer iets meer de geest van de kapitalismekritiek uit 1977. 'De overgang naar een circulaire economie is een onontkoombaar maar ook gewenst toekomstbeeld', heet het daar. En in dat perspectief van die langzaam maar zeker weer terugkerende pendule heeft dit boek een functie. Als een schakel tussen de structurele interventies die nodig zijn om de wereldwijde productie aan te passen aan de eisen van duurzaamheid en rechtvaardigheid en de persoonlijke politiek die moderne mensen tegenwoordig graag aan de dag leggen. Het trekt daarbij duidelijke lessen uit het verleden. Allereerst door optimistische vooruitgangskritiek te formuleren, die niet naïef is over de noodzaak van groei, maar ook niet denkt dat alle feilen van mens en industrie op te lossen is door meer economie en meer techniek. Dat komt voort uit een explicietere kijk op natuur en milieu. Die niet alleen meer dient als bron van voedsel en veiligheid, maar ook als bron van zorg en verantwoordelijkheid *in een door mensenhanden gemaakt tijdperk*. Het gaat niet langer aan om onbesproken te laten dat wij als soort een tamelijk krachtige indruk maken. Het antwoord van geologen dat de mensheid nog geen knipoog is in de wereldgeschiedenis, is voer voor academische conferenties en *talkshows*. Leefbaarheid en welvaart in de komende decennia kunnen gemaakt worden of gebroken. Onze keus is: maken. Dat is een eerste stap van een verzetsbeweging in het Trump-tijdperk, waarin als we niet oppassen de wereld een flink eind wordt teruggeworpen in denken en doen.

Nieuwe kaders

Wat we willen is welvaart onder sociale en ecologische voorwaarden – een goed leven binnen bereik voor iedereen, ook in de toekomst. Dat soort solidariteit krijgt niet spontaan vorm, deze vergt zoals gezegd institutionele inkadering, maar ook draagvlak onder de bevolking. Het gaat er daarbij om positie te kiezen, kaders

te stellen, normen uit te spreken. Er is meer nodig dan boosheid op het perfide neoliberalisme, om afscheid te nemen van de veronderstelling dat via het sturen op technologische vooruitgang, consumentenvraag en eigen initiatief de balans hersteld kan worden tussen economie en omgeving. Kritiek op de elite hoort daar wel degelijk bij, maar het is eerder een economische en daarbinnen vooral weer financiële elite die we zouden moeten aanspreken.

We moeten vertrekken vanuit een zowel normatief als empirisch gefundeerde blik op hoe overheden, bedrijven, ngo's en consumenten wereldwijd samenwerken en botsen, soms tot mooie resultaten komen, maar vaker onder druk van het prijsmechanisme, winstmaximalisatie of het verlangen naar economische groei weggestuurd worden van de eerlijke oplossingen of de duurzame oplossingen. Goede bedoelingen en vrijwillige inzet leggen het snel af tegen marktlogica, die net zo goed verankerd is in overheidsbeleid, internationale verdragen en publiek debat als in het verkeer tussen ondernemingen. Dat is de strekking van het eerste deel van dit boek, waar Hans Opschoor, Jan Pronk, Rudy Rabbinge en Henk van Latesteijn en Wijnand Duyvendak uiteenzetten onder welke politieke en maatschappelijke condities we over duurzaamheid en groei denken. Sturen op samenhangende waarden in plaats van op individuele voorkeuren, vraagt een duidelijk idee over de interactie tussen economie en ecologie.

Want het realiseren van 'ontwikkelingsparadigma waarin het streven naar duurzaamheid centraal staat' (Opschoor in deze bundel) is iets anders dan met de mond belijden dat vergroening moet. Dat laatste doet de Europese Unie, meldde ook het kabinet Rutte II en zal ongetwijfeld ook een volgend kabinet opnemen in een regeringsverklaring. Maar het sturen van *structurele* tekortkomingen van de hedendaagse politiek vraagt iets anders. Namelijk niet alleen het bieden van alternatieven voor prijsprikkels als manier om de milieudruk te verminderen, maar ook oog hebben voor hoe de economie die druk genereert, hoe techniek, consumptie en beleid samenhangen en hoe vooruitgang de vervuiling soms vermindert maar net zo makkelijk verplaatst. En dat de verzuring van de grond misschien afneemt maar dit nog niks zegt over de kwaliteit van de natuur om ons heen, dat de lucht hier misschien schoner is maar dat dat misschien ten koste gaat van de lucht elders. We moeten ons bevrijden van het idee dat er geen alternatief is en dat de status quo in de internationale politiek wel zo'n beetje bereikt is en dat met net wat technocratische kunststukjes de markt wel weer in balans raakt

met de rest van het leven. De opgave is niet om een beetje te sleutelen. Binnen de ruimte blijven die de aarde biedt, is de opgave: ‘het conventionele lineaire economische groeiproces vervangen door een systeem gericht op herstel, hergebruik, regeneratie en het voorkomen van afval en vervuiling, daarbij sterk leunend op vernieuwbare bronnen of natuurlijk kapitaal’ (Opschoor in deze bundel).

Het gaat er om de autonomie van de economie te betwisten op basis van wat Jan Pronk in deze bundel noemt ‘universele waardensystemen’: die van na 1945 aangaande de mensenrechten, die van na 1989 aangaande de menselijke ontwikkeling en die van na 2000 aangaande de menselijke veiligheid. De kunst is om onze omgeving, ons werk, onze buurten, onze vrije tijd, onze liefde – onze ‘leefwereld’ – via de politiek te bevrijden van de koloniserende krachten van de markt of op hol geslagen politiek. Tegen de markt zeggen: tot hier en niet verder – want of het nu om (openbaar) vervoer gaat, werk(loosheid) of de natuur om ons heen, we hebben meer ordenende mechanismen nodig dan vraag en aanbod. Verlaten we ons slechts op wat er geïnd wordt door individuele mensen, dan is er te veel wisselvalligheid, oneerlijkheid en viesheid in het bestaan. Met de wet of de norm spreekt de samenleving. Allicht dat teveel vertrouwen op de overheid weer bureaucratie oplevert die ook voor onevenwichtigheden zorgt. Het gaat bij het streven naar een alternatief voor het onbekommerde aandeelhouderskapitalisme om een wisselwerking tussen maatschappij en ondernemingen. Veelal heet dat het Rijnlands model. Maar in het zoeken naar een balans tussen economie en maatschappij wordt hedendaagse sturing vooral bepaald door pragmatisme en overleg, denk aan ‘publiek-private samenwerking’.

Het zo noodzakelijke normatieve debat over de keuzes die daar achter liggen komt maar amper uit de verf, laten Rudy Rabbinge en Henk van Latesteijn verderop zien. ‘De meest recente reactie daarop is het programma Modernisering Milieubeleid uit 2015. Het programma is een poging om een nieuw antwoord te geven op de vraag hoe we als samenleving complexe vraagstukken rond milieu en duurzaamheid kunnen aanpakken. Dat wordt – noodgedwongen – vrij technisch en procesmatig ingevuld en er wordt veel aandacht geschonken aan win-win situaties. Daarbij wordt veel overgelaten aan initiatieven uit ‘de samenleving’. Wat echter ontbreekt, is een politieke schakel die vanuit een ideologie aangeeft hoe omgegaan wordt met keuzevraagstukken. Daardoor wordt aan het draagvlak voor de gewenste of noodzakelijk geachte ingrijpende veranderingen nauwelijks

aandacht gegeven.’ De balans van hedendaagse duurzame politiek pakt uit als neoliberalisme voor gevorderden, niet als Rijnland *light*. Beperkende regelgeving of het direct doorberekenen van vervuilende kosten leggen het af tegen subsidies of het verwijderen van hindernissen. Ook maatschappelijk verantwoord ondernemen en burgerinitiatief reiken over het geheel genomen tot de kassa in de analyse van Wijnand Duyvendak in dit boek: ze bieden wel zicht op nieuwe vormen van (denken over) duurzaamheid maar blijven uiteindelijk dienstbaar aan het klassieke groeiparadigma. ‘We moeten na dertig jaar constateren dat de doelen van de klimaatpolitiek geen enkele keer gehaald zijn, steeds werden ze naar voren geschoven. Per saldo is de CO₂-uitstoot in dertig jaar gelijk gebleven, waar forse reducties steeds het streven was. Olie, kolen en gas zijn nog steeds dominant. Energiebesparing is marginaal en zelfs afgenomen en duurzame energie komt in Nederland nauwelijks van de grond. De politiek zal (mondiaal, Europees, nationaal en lokaal) grenzen moet stellen waar iedereen zich aan moeten houden. De politiek zal afscheid moeten nemen van vrijwillige en vrijblijvende instrumenten en moeten kiezen voor heffingen en normering.’

Met twee cruciale noties moet daarom het economisch stelsel terug op de agenda. We hebben een collectieve zorgplicht voor het milieu (dat een ‘merit product’ of een ‘interventieproduct’ is), omdat de toekomst, ander leven dan de mens en ook de omgeving om ons heen verlangens heeft. En ten tweede: groei heeft een andere betekenis dan ‘bruto nationaal product’, groei gaat over hoe lang we onze samenleving voort kunnen zetten op een verantwoorde manier. Collectieve zorgplicht betekent het inkaderen van de markt, het dusdanig inkaderen van vrije ondernemingsgewijze productie, zodat innovatie kan bloeien en vervuiling bestraft wordt; het herijken van ons idee van ‘eigendom’, zodat iedereen toegang houdt tot een leefbare omgeving en producten minder bezeten worden en meer gebruikt; greep van de maatschappij op collectieve goederen zoals natuur- en milieukwaliteit.

De grens en hoe er overheen te gaan

Duurzaamheid stelt grenzen, aan hoe we de planeet kunnen gebruiken, aan wat we van onze eigen gemeenschap verlangen. Belangrijk is wel om te zien dat die grenzen niet het lineaire product van productie, consumptie en eventueel uit-

putting zijn en evenmin keihard kunnen worden afgeleid uit wetenschappelijke waarnemingen alleen, maar het resultaat zijn van de samenhang tussen sociale en ecologische omstandigheden, en politieke oordelen en waarden. Welvaart en welzijn op andere delen van de aarde dan de onze moeten mogelijk blijven – of worden. Offers die we moeten brengen in gebruik van bijvoorbeeld brandstof of voedsel moeten in het licht blijven staan van de grote bevolkingsgroepen wier bestaan wezenlijk kan verbeteren door een fatsoenlijker dieet of meer toegang tot huisvesting en zorg. Daaraan is het tweede gedeelte van de bundel gewijd. Het kan bijna niet anders of daar is bij vlagen innerlijke spanning te constateren tussen de auteurs. Sterker, het zou de politieke, democratische ambities van dit boek logenstraffen wanneer er een unisono geluid voortgebracht werd in termen van beleidskritiek. Het is echter niet het spelletje welles-nietes van klimaatsceptici versus de rest van de wereld. Maar eerder bijvoorbeeld de aangename stress die er schuilt in meningsverschil over de juiste verhouding tussen overheid en markt en ‘commons’. Het tweede deel beslaat achtereenvolgens het energie- en klimaatbeleid, met name in Nederland (Heleen de Coninck); waterbeleid en waterpolitiek in verschillende delen van de wereld (Lieke Melsen), grondstoffen- en mineralenbeleid ten aanzien van met name ontwikkelingslanden (Daniëlla Dam-De Jong), het biodiversiteitsbeleid (Ton van der Zon), en voedselbeleid (Hans Dagevos).

De kracht zit minder in de uitputtendheid van de besproken onderwerpen dan in de zorg waarmee het recente beleid consequent kritisch tegen het licht wordt gehouden, en waarmee verwevenheden in de mondiale samenleving naar voren komen. Lieke Melsen geeft in deze bundel een indringend voorbeeld. ‘Een aaneenschakeling van droge jaren, met neerslag ver beneden het gemiddelde, heeft ertoe geleid dat Californië vanaf 2012 te maken heeft met een ernstige meerjarige droogte. De zoetwatervoorraad is afgenomen tot een historisch dieptepunt. Om de drinkwatervoorziening te kunnen garanderen, moet het verbruik van water dus flink omlaag. Maar de *senior rights*, de oude rechten op water, blijven van kracht. Dit leidt tot vreemde taferelen, zoals overheidsinstanties die moeite hebben om iedereen van drinkwater te voorzien, terwijl verderop alfalfa (een waterminnend gewas) geteeld wordt voor export naar China. Zoals ook Daniëlle Dam dat doet, door datzelfde China aan te halen als een land waar wij nog wat van kunnen leren. ‘Een interessant aspect van de Chinese richtsnoeren is dat deze een veel bredere benadering hanteren dan de OESO richtsnoeren ten aanzien van

de risico's die bedrijven geacht worden te mijden. Waar de OESO richtsnoeren zeer terughoudend zijn in het adresseren van mensenrechtenschendingen – deze zijn beperkt tot het voorkomen van zeer ernstige schendingen, zoals martelingen, dwangarbeid en de ernstigste vormen van kinderarbeid – en in het geheel niet voorzien in passende zorgvuldigheid met betrekking tot het voorkomen van ernstige milieuvervuiling, worden deze onderwerpen wel bestreken door de Chinese richtsnoeren.'

Wat terugkeert is de door die internationale verwevenheid aangetoonde noodzaak van overtuigende politiek – de noodzaak om te sturen op transities. Om twee simpele redenen. Dat de oplossingsrichtingen die nodig zijn niet spontaan aan de orde gesteld worden door degenen die dominant zijn op het economische en financiële speelveld. Of zoals Gupta verderop schrijft: 'Het huidige systeem van *ad hoc* governance, dat verbodsbreking van de wettelijke infrastructuur en conflicterende rechtssystemen mogelijk maakt, verscherpt de ecosfeerconflicten door ruimte te scheppen voor de concentratie van hulpbronnen in de handen van weinigen, ten koste van de toegang ertoe van bijna iedereen. Prikkelraadhekkens zullen niet volstaan om landen te helpen voorkomen dat zulke conflicten zich in hun samenleving voordoen.' En omdat er draagvlak onder de bevolking gewonnen moet worden, omdat het ideaal van een wereld die wél met fatsoen aan onze kleinkinderen is over te dragen genoeg tot de verbeelding spreekt, maar wel eigenaren moet hebben.

Leidend is het geclausuleerde optimisme dat Heleen de Coninck verwoordt in het verlengde van de discussie over het klimaatverdrag: 'Met bijzonder ambitieus beleid is het denkbaar – maar zeker niet vanzelfsprekend, goedkoop of gemakkelijk – dat de elektriciteitsvoorziening van Nederland halverwege deze eeuw volledig op duurzame bronnen zou kunnen draaien. Dat zou veel wind en zon betekenen, fors wat biomassa-centrales, aanvullingen met nu nog in de kinderschoenen staande duurzame energietechnologie zoals osmotische of getijdenenergie, en veel energieopslag, mogelijk in autobatterijen als elektrisch rijden ook doorzet. Het sluiten van kolencentrales zou eerst hand in hand gaan met meer gas, maar op het moment dat energieopslag reëel wordt, kan dat ook worden afgebouwd.' En net zoals er rond klimaatbeheersing internationale verdragsvorming – en dus verandering – mogelijk is gebleken, is dat bijvoorbeeld ook zo rond biodiversiteit. Zou het althans moeten zijn wanneer de progressieve

politiek zijn missie serieus neemt – stelt Ton van Zon verderop in deze bundel. ‘Het lijkt er op dat de beleidsmakers, in hun ijver om het natuurbeleid met een publieksvriendelijker en minder chagrijnig imago weer terug op poten te zetten, het bredere perspectief terzijde schuiven. De focus ligt op het nationale beleid en op het belonen van positieve maatschappelijke energie. Een internationaal perspectief, waarin de nationale opgave wordt verbonden met de Europese en mondiale opgave, lijkt naar de achtergrond te zijn verdwenen terwijl biodiversiteit toch grensoverschrijdend is. Toch is die internationale dimensie vanuit internationale solidariteit en goed begrepen eigenbelang voor de open Nederlandse economie belangrijk. Als we effectief willen bijdragen aan de oplossing van dit nationale en tegelijkertijd mondiale probleem, zullen we scherpere keuzes moeten maken.’ Niet bescheidenheid maar moed zou de toon moeten zetten.

Hoe die politiek er concreet uit kan zien en – belangrijk – dat het om democratische politiek gaat en niet om dwang, wordt uiteengezet in het derde deel van het boek. Daar komen de strategische, tactische en visionaire stukken aan bod. Ze zoeken nieuwe manieren van vergroening, verduurzaming en solidariteit, die individuen alle ruimte laten maar door andere dan platte marktlogica onze productie en consumptie dragelijk voor de aarde en onze omgeving maken. Draagvlak, individuele vrijheid en bestuurlijke logica zijn bij deze visievorming zelden ver weg. Wat telkens terugkeert, is hoezeer de samenleving het ‘laatmaarwaaienliberalisme’ en haar gevolgen vreest. Maar dat trots op wat de overheid wél kan of zelfs moet doen daarbij zelden ver weg is, neemt niet weg dat het de verbeelding en de civil society is die centraal staat. De inzet is dan ook minder om dingen te verbieden of mensen en bedrijven te straffen, dan door een andere taal, een andere organisatie, een andere focus alternatieve politiek mogelijk te maken. Hier staan industriebeleid en innovatie centraal (Albert Faber). Het gaat er ook om hoe en wanneer marktordering dan wél zou kunnen werken (Herman Vollebergh); wat manieren zijn om wél met prijsprikkels te werken (Wokje Abrahamse en Linda Steg); hoe de lokale overheid burgers wél kan verleiden mee te werken aan groene politiek (Maarten van Poelgeest); hoe biodiversiteit in het antropoceen, of ‘tijdperk van de mens’, wél gehandhaafd kan worden (Jozef Keulartz en Bernice Bovenkerk); hoe wereldwijde samenwerking tussen landen en internationale organisaties wél meer haar op de tanden kan krijgen (Joyeeta Gupta); dat we onze gedeelde belangen radicaler kunnen organiseren, als een ‘meent’ of als ‘the commons’, niet

als een keurslijf van staat of markt maar in organisaties die ons vrijheid laten en duurzaamheid bieden (Socrates Schouten).

Met als terugkerende rode draad de noodzaak lokale actie, bestuurlijke verantwoordelijkheid en internationalisme te combineren. Het optimisme keert ook hier terug, zoals in de analyse van Maarten van Poelgeest over hoe gemeenten burgers kunnen verleiden, door als buurtwerkers milieuvraagstukken aan te pakken. ‘Aanbellen met een verleidelijk aanbod kan heel effectief zijn. Het moet dan wel het goede aanbod zijn. Geheel ontzorgd. Niet onmiddellijk voor de hoofdprijs gaan (een investering van veertig- tot vijftigduizend euro voor huiseigenaren), maar ook de mogelijkheid minder ambitieus in te stappen. Geografisch geconcentreerd om maximaal gebruik te kunnen maken van de ‘peer pressure’ (de burens hebben al zonnepanelen).’ Maar ook hier geldt dat de structurele verandering onmisbaar is. Het gaat er om de opwaartse én neerwaartse aansprakelijkheid van staten in beeld te brengen, of in de woorden van Joyeeta Gupta in dit boek: ‘Alle actoren oproepen om hun eigen rol te spelen. De centrale rol van de staat benadrukken bij het ter beschikking stellen van publieke goederen, en bij het onderhandelen over mondiale doelstellingen, principes en instrumenten.’ Dit vergt staten die (afzonderlijk, of gezamenlijk, via verdragen) economische processen aan normen onderwerpen. Of anders gezegd, dat doen wat de sociaal-democratie van oudsher doet: kennis en engagement combineren om markt en technologie in te bedden in eerlijke regels.

I

Ecologisch inpasbare duurzame ontwikkeling en economisch stelsel

J. B. (HANS) OPSCHOOR

‘There is no ecology without equity and there is no equity without ecology.’
(Wolfgang Sachs, 2002)

Inleiding

Tot de uitdagingen in de huidige risicomaatschappij hoort – naast terrorisme, migratie, economische crises en toenemende ongelijkheid – een aantal problemen in wat men wel noemt: de ‘ecologische’ sfeer (klimaat, energie, aantasting biodiversiteit en milieukwaliteit, uitputting, watercrises).¹ De wereld zal worden geconfronteerd met oplopende milieuschaarstes en (nog) zwakker wordende natuurlijke systemen. Een belangrijk deel van deze uitdagingen, waaronder de ecologische, vraagt om een ontwikkelingsparadigma waarin het streven naar duurzaamheid centraal staat.

De noodzaak van duurzame ontwikkeling is verbaal omarmd. Het regeerakkoord 2012 spreekt over de beoogde ‘transitie naar een duurzame economie’. De Europese Raad ziet duurzame ontwikkeling als ‘a fundamental objective of the European Union’ (2009). Wereldwijd zijn in 2015 de *Sustainable Development Goals* (SDGs) aangenomen, die naast milieu en economie ook zaken omvatten als veiligheid, mensenrechten en bestuur.

In de interactie tussen maatschappij en milieu is de rol van de economie cruciaal. Daar ontstaat de milieudruk. Reëel bestaande economieën zijn vaak onduurzaam of dreigen dat te worden. Dat vraagt om een kritische benadering van economische processen. Daarvoor is al veel aandacht. Maar evengoed vraagt dit om een kritische benadering van het stelsel dat die processen omgeeft: de markteconomie. De inherente logica daarvan vraagt om aan- en bijsturing, en om correctie van – soms – structurele tekortkomingen, zeker ook op milieu gerelateerde gronden. We zoeken naar de contouren van een op duurzaamheid gericht economisch systeem, het neoliberalisme voorbij.

Het hier gekozen perspectief is sociaal-democratisch, zoals Jan Tinbergen dat ooit (in 1970) omschreef: 'de institutionalisering van solidariteit tussen mensen en de erkenning dat in laatste instantie de gemeenschap verantwoordelijk is voor de welvaart van haar leden'. 'Duurzaamheid' impliceert dat die solidariteit zich ook tot toekomstige generaties uitstrekt, zoals bijvoorbeeld in het beginselprogramma van de PvdA uit 1977 al is neergelegd. In het Van Waarde-project van de Wiardi Beckman Stichting² worden als de kenmerkende sociaal-democratische waarden genoemd: bestaanszekerheid, arbeid/inclusiviteit, verheffing en binding. In de relatie economie-ecologie gaat het vooral over het realiseren van blijvende bestaanszekerheid voor allen.

Dat 'voor allen' vraagt uitwerking. Het impliceert een betrokkenheid op de bestaanszekerheid voor nu levende mensen elders. 'Voor allen' strekt zich ook uit tot toekomstige generaties. Zij hebben een belang bij de handhaving van voor hen noodzakelijk natuurlijk kapitaal, inclusief waardevolle ecosystemen en landschappen. Internationale overeenkomsten leggen dit ook enigszins vast,³ en erkennen daarbij bovendien het belang van biodiversiteit als 'a common concern of mankind'.

Duurzame ontwikkeling

Duurzame ontwikkeling is ontwikkeling die tegemoetkomt aan de behoeften van de huidige generatie, zonder dat dit ten koste gaat van het vermogen van toekomstige generaties om te voorzien in hun behoeften. Vanaf het eerste uur werd duurzame ontwikkeling uitgewerkt als een veranderingsproces waarbij zowel het beheer van natuurlijke bronnen als technologische innovatie, de richtingen van investeringsstromen, en instituties op dat doel zouden worden gericht.⁴ duurzame ontwikkeling ook daadwerkelijk realiseren vraagt om veranderingen in de economische, ecologische (milieu) en sociale systemen, op alle schaalniveaus.

In dit hoofdstuk koppelen we ecologische aspecten aan de economie, maar in deze paragraaf plaatsen we duurzame ontwikkeling in een ruimer perspectief inclusief sociale componenten (inkomens- en vermogensongelijkheid, participatie en medezeggenschap, sociale zekerheid, 'verheffing', emancipatie).

Ontwikkeling is economisch duurzaam als die leidt tot een voortgaand economisch proces gericht op bestaanszekerheid en maatschappelijke welvaart. In een markteconomie betekent dit de noodzaak van een structureel zicht op

winstgevende productiemogelijkheden van voldoende omvang. Dit om een aantal doelstellingen van sociale en economische politiek te realiseren en met inachtneming van relevante sociale en ecologische condities. Sociaal betekent het: het garanderen van een toereikende levensstandaard, een fatsoenlijk minimumloon, afwezigheid van armoede en honger, volledige tewerkstelling in waardig productief werk. In beide richtingen gaat het dus om het verbeteren van leef- en werkomstandigheden, en om het realiseren en omhoogkrikken van randvoorwaarden of *minima*. Precies omgekeerd ligt dit in het geval van de ecologische aspecten van duurzaamheid. Daar gaat het er juist om economische processen te binden aan het niet overschrijden van *maxima* in termen van milieudruk; het verbeteren van de efficiency van het gebruik van milieudiensten zodat de biosfeer niet wordt overbelast of uitgeput. Oxfam heeft voor dit geheel het concept voorgesteld van een veilige en rechtvaardige ruimte voor menselijke ontwikkeling, boven een minimale sociale beschermingsvloer en binnen de maximale milieudruk, afgebeeld als een ‘donut’.⁵ De sociale basis omvat zaken als: minima inzake gezondheid, voedsel, water, inkomen, opleiding, invloed, banen, gender gelijkheid, sociale rechtvaardigheid. Het plafond in deze ruimte heeft betrekking op het gebruik van land-, water- en klimaatsystemen, biodiversiteitsverlies, stikstof- en fosforcycli et cetera (zie figuur 1.1).

Wil een dergelijk concept politiek robuust zijn en kans van invoering hebben, dan moet het breed gedragen zijn in de samenleving. Dat vergt een proces van bewustwording van de noodzaak van het ons richten op een duurzaamheidsagenda en de daarbij behorende institutionele veranderingen.

Werk is een punt dat speciale aandacht verdient. ‘Volledige werkgelegenheid’ is altijd al een doel van de (Nederlandse) economische politiek geweest. Op dit moment is er sprake van een risico voor volledige werkgelegenheid als gevolg van technologische innovatie (robotisering). De WRR ligt van dit gevaar niet wakker,⁶ maar we zullen moeten afwachten hoe dit zich ontwikkelt. Robotisering kan van binnenuit een erosie inhouden van mogelijkheden tot realisatie van een inclusieve samenleving, en vraagt misschien volledig andere concepties van de arbeidsmarkt en de plaats van arbeid in het maatschappelijk proces. Dit aspect, dat nog scherper zou kunnen worden als er om milieuredenen aangestuurd moet worden op beperking van economische groei in verband met beheersing van de milieudruk, laat ik hier verder buiten beschouwing.